

ИЛИЯ БЕШКОВ. МИСЛИ ЗА МОРАЛА И ИЗКУСТВОТО

АНАНИ СТОЙНЕВ

I

В духа на моралната философия признанието като откровение очиства човека и го оневинява, той застава пред нас такъв, какъвто е, т. е. като природна даденост, и като природата вече не може да бъде съден.

Казвам това, защото с известно закъснение открих Бешков като моралист и философ. Познавах рисунките и карикатурите му, но не бях чел неговото *слово*. А то е наистина забележително. Подтик към това ми даде една статия на наш млад, но вече утвърдил се с добрите си разработки критик, в която между другото той дава израз на упрека си към историците на философията в България, че не са открили Бешков като философ (*Народна култура*, бр. 3, 15. I. 1982). Бешков наистина не е бил професор по философия, но нима само катедрената философия е философия? Бешков наистина не е излагал мислите си върху морала и изкуството в научна форма, като статии, студии или учебник по естетика, но само в параграфи и глави ли може да се изрази едно философско виждане, не може ли то да бъде под формата на сентенция, есе, в отделни изречения като част от реч или изказване, в разговори, макар и записвани от друг човек, но напълно в духа на известното и записано като Бешково *слово*?

Може, и то е също моралистика, също е философско виждане на изкуството. Нещо повече, класическата моралистика на знаменитите френски XVI и XVII в. — Монтен, Паскал, Ларошфуко, Лабрюер — е по начало в не строго научна форма, а като прозачно размишление, есе, сентенция, максима, афоризъм. Да се сравнява Бешков с нея по сила на мисълта и популярност е пресилено, неуместно, но като външна форма и начин на излагане на мисълта — напълно закономерно. Такъв не строго научен начин на изразяване на морални съждения има и своите положителни, и своите отрицателни страни. Отрицателното е в липсата на системност и афористичната форма. Различните мисли, изказвани по различни поводи и за различни обекти, могат да създадат противоречие в самите тях, те са като характерни графични штрихи на портрет, но именно штрихи, а не цялостен образ, определен и изяснен от начало до край. Те са откъслечни изказвания, с вътрешна, в повечето случаи неизявена навън енергия, те са като мозайчни късове, които трябва да бъдат събрани, и по-важното, подредени, за да изявят цялостното схващане на предмета, неговия образ. Те са кратки и афористични, а това може да ги прави двусмислени, не съвсем ясни и определени. Те са този абстрактен начин на изказване, който по същността си е многозначителен, далеч от конкретното и обстоятелственото излагане на предмета, без необходимите подробности и детайли в изложението, без спокойното и като пълноводна река обхващане на цялото в научна форма.

Но тяхната афористичност им придава особен и незаменим стил. Стил, който привлича и респектира. И не само защото стилът — това е човекът. Афористичната краткост е вид свободомислие. Тя не се съобразява с каноните и установеното и в този смисъл е и социално обусловена. Тя не се придържа към никаква систематичност и система, те я плашат, както оковите плашат свободния дух, защото системата има една изходна точка, към нея се съотнася и връща всичко изграждащо се в научната постройка, но има и различни гледни точки, житейски и научни, които биха изградили своето здание от друга позиция. Позициите раждат системи поради априорната необходимост от цялостност, завършеност и закръгленост. Краткостта на афоризма не понася такива изисквания. Тя е волна и свободна, не търпи ограниченията и школите, пълната завършеност и неподатливост към критика и развитие. Тя е винаги готова за нещо ново и неочаквано, ново наблюдение, шрих, мисъл. Тя показва и внушава, без да разяснява, хваща порока и злото в неочакван ракурс и тази неочакваност е нейното откритие, тя е по-близко до изкуството, отколкото до науката. Това ѝ дава свобода на изказа, по-голяма субективност, смелост да се впуска изведнъж в дълбините на непознатото, възможност с един само светлинен лъч да вдигне булото от загадката, да смъкне маската на табуто. Това е положителното на афористичната форма.

Аналогичен е случаят и с мислите за изкуството. Систематичното изложение на естетиката е завършено, цялостно, то е теоретична система със своите принципи и закони, постулати и методи. Това го прави затворено, академично, само по себе си нетърпящо възражение. Възражение може да има само от друго гледище, от друга изградена система. Да се отрича необходимостта от систематична философия на изкуството, от систематична естетика е нелепо. Тя е необходима като синтез на натрупания художествен опит, тя е критика и теория на изкуството, чрез която то се самоосъзнава, намира своето място в историята на духа и в неговите прояви. Това строго разглеждане на изкуството определя неговите граници, същностни черти и характеристики — според мястото и времето на неговата поява. То създава една донякъде затворена в себе си приемственост на теориите, които невинаги се съобразяват с конкретното развитие на изкуствата. Обикновено и тук теорията е „есенно“ явление, совата на Минерва се появява след края на деня, когато светлите лъчи на слънцето са вече изчезнали, а пищният и многообразен живот на изкуството на дадена епоха е прехвърлил апогея си.

Като противодействие — необходимо и полезно — на строгия теоретичен разум са несистематично изразените мисли за изкуството. Те са свободни и несистемно обвързани, свързани са главно с живия, конкретния живот на изкуството. От теоретична гледна точка парадоксално, но от позиция на художествения опит закономерно, тези свободни мисли, плод на лични художествени наблюдения и дейност, са много често по-верни и по-реални за художника, те са по-близко до него. А и невинаги само до него. Живият художествен опит ражда непосредствени наблюдения и размишления върху изкуството, които балансират систематичната отвлеченост на теориите и са жив учебник за художника. Една теория трудно може да създаде художник дори той да има необходимия за тази дейност талант, но разсъжденията на един творец върху изкуството са винаги добре дошли за художника със своя пряк синтез на живия опит.

Затова Бешков като философ, с неговите мисли за морала и изкуството трябва да бъде изследван и оценен по достойнство. Той е мислител, който респектира с дълбочината и смелостта си, роден моралист, чиито проникновения за човека и за българския национален дух и характер са удивителни и удивляващи, роден карикатурист, който от рисунката стигна до словото и ги бракосъчета по начин, непознат в нашата история.

Илия Бешков е забележително явление в българската духовна култура и като карикатурист, и като мислител. Тръгнал по широкия свят от недрата на Мизия, стигнал върховете на изкуството и културата, с богат социален и художествен опит, той запазва една рядко срещана хармоничност и органичност в светогледа и светоотношението си като човек и гражданин. В неговото *слово*, разпръснато в есета, изказвания, афоризми, личи овладяната образованост, той говори за Паскал и Ларошфуко, Данте и Еразъм, споменава за Омар Хайам и го цитира, възхищава се от Гогол, Достоевски и Толстой, от Стендал, издига в култ „Дон Кихот“ на Сервантес. Но Бешков си остава Бешков. Неговото *слово* е независимо и оригинално, то е оплодено, доразвито, шлифовано от прочетеното, то е култивирано, но се е разляло в него, не е изчезнала неговата сила и находчивост, неговата проникателност. Затова Илия Бешков е самостоятелен мислител и това е първото му и голямо достойнство. За да се запази оригиналността на виждането, се иска дух и Бешков притежава този дух. Той се възхищава от постиженията на чуждите народи, открива и цени великото и благородното в тях, но остава българин — един български художник и мислител, слял се с националното ни битие, живял и страдал с него, с неговите възходи и падения, победи и трагедии.

Само образованият и просветен ум не достига до национален нихилизъм, не се срамува от произхода си — социален и народностен, а гледа обективно и ведро на нещата, с така необходимия в такива случаи хумор, който омекотява и разбира, прощава и показва по-доброто. Тъжният хумор на Бешков. Той го спасява от озлобление и пристрастие, от дребнав чоплене в доброто и самозабравяща се апологетика, той го прави скептичен, в добрия и моралния смисъл на думата, помага му повече да разбира и по-малко да съди. Защото е по-трудно да се разбере човекът и неговите прояви, да се види историята такава, каквата е — та ние не бихме могли да я променим, отколкото да се отсъжда. Съденето е вече нещо крайностно, незачито за другите, то е диктат и като всеки диктат е дело опасно и неразумно, дело, което неминуемо ражда своето противодействие.

Мисля, че оригиналността на Бешков като мислител се основава на неговата запазена и по-скоро никога незагубена връзка с народния живот. Това е второто и, от психологическо гледище, основното достойнство на Бешков, то е канавата на неговия светоглед, основата, от която той се изгражда, то е солта на Бешков като явление, верен ориентир, който го води до прозрения за нашия национален дух и история, до прозрения за човека и неговия характер, защото най-сигурният и добър начин да се стигне до общочовешкото е, като то се свърже и осмисли чрез националното. Без националното човек е гост, и то неканен, на световната духовна сцена, той е нихилистично настроен, защото е загубил корените си, той не е обвързан с една национална кауза, нищо не е минало през сърцето му и затова прозренията му са фиктивни, наблюденията му — неточни, мислите му — непреминали през горнилото на страданията.

А Бешков е българин като малко наши художници и мислители от ново време. В своята кратка, започната и недовършена *Автобиография*¹, той посочва корените на своето бъдеще, гнездото, от което изхвърква неговият талант, типично българската среда в „тоя чуден дунавски дом“ с неговите хора и добитък, земята, която ражда и храни човека, радостите и скърбите, живота и смъртта. Това е една малка вселена, в която има всичко, всякакви характери и възрасти: „интелигенти и неграмотни; мистици и отчаяни материалисти; добри лели, зли снахи и ожесточени зълви; етърви, пиячи и въздържатели; пуритани, певци, музиканти, безбожници и черковни псалмопевци...“ Това са хора работливи и

¹ Всички позовавания на Бешков са по последното, най-пълното издание на неговото *слово*: Илия Бешков. *Словото*, допълнено с *Разговори* на Станислав Сивриев с Илия Бешков — *До съмнато*. Варна, 1981.

лениви, богати и бедни, волни и потиснати. Бешков не може да забрави тая народна вселена и не само не може — той не иска да я забрави, защото още твърде млад разбира, че връзката с народния живот е онова благо, което ще му дава радост и доволство в собствения му път, че тя е живеят на неговия талант като художник и мислител, че тя и само тя може да го доведе до тези постижения и прозрения, които направиха от малкото дете в големия двор на дядо Дудо в Долни Дъбник *Илия Бешков*.

II

Илия Бешков е художник по светоусещане и професия, затова и неговите прозрения за морала и изкуството вървят от емпирията към обобщението, от живото наблюдение и художествения опит към извода, от практическото и сетивното към теоретичното. Но тъй като за него изкуството не е самоцелна дейност, самозадоволяваща се игра на въображението и фантазията, а изцяло социално ангажирана художествена практика, дейност, която служи на обществото чрез своята критика, то анализирането на неговите размишления може да започне с мислите му за морала. Защото изкуството е скривена човешка дейност, дейност духовна и служеща на човека, и в неговите предпоставки и основи винаги има една първоначална морална ориентация. Това се отнася дори за тези опити в изкуството — художествена литература, живопис, музика, в които се афишира освобождаване от моралното — та няма аморалното не е вид морал, човекът и неговата дейност са пронизани от морала, моралът следва човека, както сянката тялото, моралът е условие, без което човекът не може да съществува, без което би бил всичко, но не и човек. При Илия Бешков осъзнаването на тази истина е особено силно изявено. Изкуството трябва да служи на нещо и това нещо е човекът. Да го освобождава от пороците и злонравията, да атакува тъмните и сенчестите му страни, да критикува с перото на карикатурата реалното битие на човека — неговото социално битие. А това е вече вид морална дейност, не теоретична, а художествена, морална позиция, претворена в произведения на изкуството, които могат да бъдат и са действени и служещи на човека.

Като карикатурист мислите на Бешков за морала също вървят от наблюдението към обобщението и сетивно-конкретното към теоретично-абстрактното, от българската действителност и българския характер към общочовешкото у човека. От психологическо и хронологическо гледище е може би по-добре те да бъдат анализирани в същия ред, но вече от една теоретична позиция може да се започне и от общото, универсалното, общочовешкото, след което да се премине към конкретното и единичното. Наистина до общочовешкото не може да се стигне без националното, но, от друга страна, типично националното не може да бъде характеризирано без очертаване на неговата видова отлика от общочовешкото. Впрочем това са два подхода, всеки със своите достойнства, и е донякъде плод на предпочитание и вкус, кой от тях ще бъде избран.

Би било пресилено да се твърди, че скептицизмът е единственото условие за изкуството на карикатуриста, че без определена и изградена скептическа позиция на наблюдение и съмнение и на съмнение в наблюдението не може да има карикатура. Но, от друга страна, не може да се отрече, че скептицизмът е *една* от предпоставките и често основната в моралната ориентация на карикатуриста, *едно* от условията за неговия талант и неговата дейност. Това е морален, а не познавателен скептицизм, скептицизм, който не е задължително свързан с неговия класически античен първообраз или с по-сетнешните му превъплъщения през вековете. Той е „естествен“, налагащ се от самата дейност на карикатуриста, извиращ от вътрешната му нагласа.

Може и трябва да се види злото зад доброто, скритият интерес, представен като волен жест на добродетелта, лошите помисли, облечени в изискана словесна форма. Карикатурата разголява човека и предимно него, защото той е основният обект на заниманията ѝ. Човекът е център на вселената и навсякъде, където се е докоснал, вече има човешки отпечатък. Той преобразува природата, но я преобладава по своите интереси и цели, изгражда обществото и го прави човешко общество, общество на класи, групи, идеи и интереси. И тъй като човешкото общество е арена на невини регламентирана, юридически узаконена и морално оправдана борба на индивидите в него, човекът е принуден „да играе“, да се превъплъщава, да поема различни роли и морални позиции, за да осъществи стремежите си, да постигне това, което времето и неговата природа му налагат. Той иска да властвува, да се налага над себеподобните си, съетата го кара да се представя не такъв, какъвто е, той едновременно обича и мрази, харесва и отрича, превъзнася и поругава, издига в култ и хули. Това е човешката природа и тя се проявява такава, каквато е, навсякъде и винаги. Човек не е нито само добър, нито само лош, нито само дявол или само ангел. Интересът, настроението и случаят го правят веднъж да бъде един, след това друг, да бъде непостоянен и изменчив. Затова карикатуристът, който търси скритото в човешките мисли и поведение, двигателят на личната и обществената проява, е скептично настроен към човека. Той не може да го превъзнася, когато вижда същността му, не може да забелязва доброто, а да не отчита злото. Той се съмнява в неговата искреност и неподправено чувство, недоверчив е към афишираната в думите му праволинейност, очаква всичко от него.

Такъв е скептицизмът на Бешков, скептицизм на художник-карикатурист и така като умонастроение и позиция на човек на изкуството трябва да се разбира самопризнанието му: „Аз съм малко скептик като карикатурист“ (*От свободата до Дон Кихот и опашката на кравата, с. 105*). „Един инстинкт или усет, или мря за осведомяване, са били сигурният път да избягвам чуждите грешки. Защото много хора, пламенни привърженици към някое движение, са изложени на възможността да сгрешат повече, отколкото такива скептици като мене. И те не го правят за своя полза, макар че е възможно увлечението да бъде и користоно. Винаги когато съм давал път на личната си ненавист към някои от представителите на ужасните режими в миналото, не съм успявал да направя добри карикатури“ (*пак там, с. 110*). Позицията на скептика е позиция на разбиращия, без това да я прави пасивна и примирена. Тя е пак активна позиция, но нейната активност е в търсенето на истината, без пристрастие и озлобление, без възхваляване и апологетика, а в обективното разкриване на състоянието и неговите причини, извършено с лекотата на хумора.

Скептицизмът на Бешков, колкото и това на пръв поглед да изглежда парадоксално, му помага да бъде обективен. Скептицизмът като гносеология е винаги субективизъм, но като морална позиция, като начин на оценка на човека и обществото може да бъде и сигурен инструмент на обективността, на моралното познание и поведение. Как може да се проникне най-добре в една ситуация, като се доверяваме само на видимото, на това, което се представя за причина и истина? Но тогава няма да можем да разберем истинската причина, действителната истина, „второто дъно“ на човешкото поведение, скрития интерес. Защото интересът рядко се показва. Обикновено е скрит като срамните части на тялото, но скептикът-моралист и художник знае това, знае го винаги и не се оставя да бъде излъган. Той го разголява, с няколко само шриха разкрива истинското състояние и прави това с умерено пристрастие, с усмивка и разбиране на човешкия свят и човешката природа. Хванато е характерното, това, което е типично за дадения персонаж или група от хора, за изобразяваното събитие. Дипломатическите лица носят вместо глави ботуши — такава е дипломатията, такава е времето,

такива са събитията — 1941 г. Или спасяването на мира след Мюнхен, 1938 — спасен ли е мирът, след като е осакатен? Събранието в нивовата организация е към своя край, задават се въпроси, но присъстващите гледат като слаби ученици на изпит — защо ли присъствуват? (вж. карикатури № 13, 10, 32 в: И л и я Б е ш к о в. Рисунки и карикатури. С., 1958).

Такова скептично отношение към човека и неговите прояви може да съдържа в себе си и една диалектична позиция. Човек не е само добър или само лош, днес той е един, утре — друг, човекът е най-променливото същество на този свят. Той се мятва върху крайностите, променя настроенията и мненията си, той е истинският Протей. Моралистът Бешков знае отлично това, оценява диалектичното в човешката природа и поведение и диалектически подхожда към нея. Без такъв подход не може да се разкрие истински човекът, в противен случай той се идеализира било в положителен, било в отрицателен смисъл, подчертава се само една страна от неговата природа, губи се характерното, а то за диалектически виждация е винаги единство от противоречия. Затова е голяма заблуда да се иска човекът да бъде идеален, да бъде направен като по схема — да се предпази от скръбта, от скуката, от болестта, от заблуденията. Това би означавало да се унищожи човешкото у човека, да не се разбира неговата природа. „А човекът се нуждае от всичко това. Глупакът, предпазен от глупостта, е безсмислен; мъдрецът, лишен от суетното му любовомъдрие, е риба на сухо; благочестивият, предпазен от пристъпите на греха, е мъртва светлина; справедливият без ругатия е лъжец; влюбеният без гъдела на изневярата — импотентен сектант; бунтарят, освободен от покорството му пред идеала — глупав звяр, разюзданикът — от сърковената му чистота — проклятие!“ (*Проклинаме и благославяме*).²

Човекът е противоречив по самата си природа, противоположностите са в основата на същността му, те го правят да бъде същество сложно, многозначно, променливо. Добродетелите и пороците вървят ръка за ръка, те са двете страни на един и същ медал, нещо повече, без порок не може да има добродетел, и то не само в най-общ, абстрактен смисъл, като положение вярно за човека изобщо. Това се отнася и за типове хора, за различните характери. Какво би бил мъдрецът, без неговата суета, че е мъдър — суета, която му дава сила да стои настрана от вихрите на живота и да гледа на човешките страсти, ако не с презрение, то поне с пренебрежение, но и с разбиране? Може ли човек да бъде благочестив, ако не познава изкушенията на греха, без такова познание не би се знаело що е благочестие и що е грях? Би ли могло да има любов без ревност, ако е възможно, то значи това не е любов, а нещо друго?

Скръбта е другата страна на радостта: да се иска хората да не бъдат скръбни би означавало да се иска те да не познават и радостта. „Човек не може да се радва и весели, ако преди това не е бил скръбен“ (*Кое както съм премислял*). „Истинската скръб е толкова чиста в могъществото си, че би могло да я наречем радост! Впрочем — това има някаква връзка и с физиологията: радостта и скръбта имат някаква обща убежна точка, щом човек получава сърдечен разрыв и от непомерна скръб, и от непомерна радост...“ (*Разговори*, 12).³ Бунтът е обратното на покорството и само който е бил покорен, може да се бунтува, иначе бунтът не би бил бунт, а неосновано своеволие.

² Да си припомним мотото на знаменитите *Максими* на Ларошфуко: „Нашите добродетели са най-често само прикрити пороци“.

³ *Разговорите* на Бешков със Ст. Сивриев *До съмнело* са използвани частично, тъй като те не са част от оригиналното и самостоятелно слово на Бешков — би могло да се допусне, че в тях има субективни привнесания от Сивриев, който ги е записвал. Но те могат да бъдат материал за допълнителна аргументация, защото са напълно в духа на Бешковото слово. Цифрата означава съответния разговор.

Човешките страсти и прояви, човешките мотиви и действия са диалектични по своята същност. Човекът е изтъкан от противоречия, такава е природата му, това е неговият живец. Човек е противоречив в своята същност, противоречието живее в него дори без той да го съзнава, то го тласка, то е моторът на човешкото поведение. Който иска да познае човека и себе си, трябва да знае всичко това. Към човека като към диалектическо единство от противоречия е най-надеждно да се подхожда също диалектически — зад доброто да се вижда злото, зад добродетелта — порока, зад усмивката — тъгата. Това не е черногледство. Това е проникателност. Проницателност, която е дадена само на големи душеведци и художници като Илия Бешков.

Естествено е за един моралист и художник човекът да е в центъра на неговия познавателен и художествен интерес. Човекът не е случаен обект на изобразяване. Художникът и карикатуристът може да изобразява всичко — горите, планините и морето, града и селото, животните и птиците, но те са обект на неговия интерес, доколкото имат някакво отношение към човешкото, да изразят някакво човешко чувство или настроение, да наподобят някоя човешка страст — възвисяшена или низка, да бъдат аналог на човешкото преживяване, свят, потопен в човешко присъствие. Човекът е венец на мирозданието и тази стара и донякъде банализирана истина не бива да бъде забравяна. А това става често. То е волната или неволна илюзия на познанието, на работата с идеите.

Нашето познание си служи с абстракции, те са естественият му строителен материал. Но абстракцията е отвлечено състояние, положение, което отразява само една или няколко страни от човешката природа, от целите и стремежите на човешкото обществено, тя трудно може да отрази цялостно човека, неговите мотиви и интереси, действията и стремежите му. Всяка система от идеи е донякъде едностранчива, тя е изградена в услуга предимно на една идея, на една цел. А тази цел поради представянето ѝ в мисловна, идеална форма, не обхваща изцяло човешкото увлечена в своето построение, тя дори може да го забрави, да забрави първопричината на своя подтик. Така тя неволно се отдалечава от човека, някъде встрани от нея остава истината, че човекът е венец на всичко, че в негово име се върши всичко, че той в последна сметка е цел, а не средство. „Били са ми ясни всички човешки идеи, от които са се вълнували и хората, и самият аз. Но никога не съм поставял коя да е идея над човека!“ (*Кое както съм премислял*). „В света на идеите няма място за човека. Най-претенциозните идеи в името на човека — отхвърлят най-неумолимо човека! Те са толкова влюбени в свършенството си, че изключват възможността да обслужват нещо друго извън себе си; те смятат човека за ошастливен, когато той ги обслужва...“ (*Разговори*, 44).

Само човек може и трябва да бъде над всичко. Това е дълбоко хуманна по същността си позиция, която Бешков смело и упорито отстоява цял живот. Увлечени в потока на грижите и страстите, на целите и идеите, ние забравяме човека, отделния човек, истинския човек, човека не като статистическо понятие, а като индивидуална реалност. В името на човека са правени и могат да се правят големи промени, сериозни преобразования. Историята знае много такива примери от по-далечно и по-близо минало. Но къде отива човекът, ако в негово име се унищожават милиони хора, къде е хуманното, ако в негова чест се извършват огромни жертвоприношения от същите същества, заради които се прави всичко? Къде е смисълът на новото и ново ли е наистина то, след като унищожава човека в името на човека, извършва престъпления, посветени на доброто? Може ли доброто да бъде постигнато със зло? Това е големият проблем на XX в. и тук Бешков е недвусмислен. Сигурно има ирония на съдбата, ирония на историческото развитие, в което е необходимо зло, за да се постигне добро, необходим

са жертви, кръв и изстъпления, за да се завоюва един нов идеал. Но позицията на Бешков е друга — по-добре е да бъде издигнат в култ човекът, отколкото някоя негова идея. Идеята е като ненаситно същество, което забравя своя създател, многоглава и ненаситна хидра, която изяжда децата си. Това е наистина абстрактна в своята хуманитарност позиция, позиция по-скоро на моралист и художник, отколкото на обществен деец. Но и тя има своето оправдание не само защото е позиция на мислител и карикатурист, но и като противодействие на един обичаш със сърцето си човек срещу многобройните престъпления на века ни — от концентрационните лагери и газовите камери до милионите мъртви по бойните полета. Тя не е и пасивна позиция. Това е само привидно. Да бъде издигнат разумен глас в хора на общото изстъпление, глас, отстояващ истински човешкото, изпълнен с любов и преклонение пред него — за това се иска немалка смелост, това е също действителност. Активност, която в условията на своето време е плодотворна и смела гражданска позиция.

Изкуството е субективна човешка дейност, в него основното е виждането на художника, специфичният му поглед, моралната и артистичната му нагласа. За моралист и художник като Бешков човекът трябва да бъде издигнат в култ. Това е лесно обяснимо, като се има пред вид характерът на художествената дейност. Художникът е творец в буквалния смисъл на думата, той създава нов свят, изгражда нов живот върху белия лист или платното, като демиург прави нова вселена и затова неговият поглед върху света е субективен. Това не е гносеологически субективизъм, а художествен. Ако от теоретико-познавателно гледище се каже, че светът е представа и воля, то това би било абсурдно положение, отдавна отречено и осмяно в историята на науката и на духа. За него не може да има основателни научни аргументи. Но ако то е художествена позиция, то тогава тя е напълно разбираема и от психологическа гледна точка приемлива. Художникът твори нов свят, той е свят за него, свят, който замества или се идентифицира с реалния. Смъртта за твореца е смърт на света. „Когато човек умира, умират безброй много неща — може би цялата вселена“ (*нак там*). От тази морална и художествена позиция се отива най-лесно и бързо до поставянето на човека на възможния най-висок пиедестал. И не на човека изобщо — такъв сякаш не съществува, той е абстракция — а на отделния, реалния, конкретния човек.

Ние сме така устроени, че трудно можем да плачем за смъртта на милиони, за нас те са нещо отвлечено, едно абстрактно построение. Човешкото мислене е абстрактно, но чувствата, сърцето са насочени към конкретни обекти, сърцето не може да обича и мрази абстрактно, то е в стихията на сетивното. Никой от нас не може да плаче или тъжи за милионите мъртви така, както плаче и тъжи за един човек. „Числото, от такова голямо значение при друг случай, тук е без значение. Човекът е един и неговата смърт е смърт за всички; както неговото рождение е рождение за всички. Единият човек е равностоен на цялата вселена и по особен начин я надвишава — тъй като не той, а тя е обект на неговата мисъл. Ние трябва да бъдем много мъдри и внимателни, за да извлечем правилно заключение. Стоте човека не струват сто пъти повече от единия. Дори те загубват всякаква цена и смисъл, ако не им дадем цената на „единия човек“ (*Цената на човека*).

Цената на човека е най-скъпото на този свят. Това трябва не само да се знае, но и да не се забравя. Смисълът на живота като човешки живот е у самия човек, у отделните хора, и тъй като животът е единственото незаменимо нещо, дадено ни на тази земя, ние трябва да го ценим, като ценим по достойнство човека — неговия носител, неговия герой и жертва, победител и победен, мъченик и страдалец.

„Човек не е нито свиня, нито ангел — той е по-долу от свинята и по-горе от ангела“, цитира Бешков Паскал. Човекът с низки и възвишени страсти, зло и добро, плът и дух. Това е земното и небесното у него, привързането му към земята и полетът му към небето. Оттук е неговата трагедия, мъките и терзанията му, жестоките противоречия в неговата природа — биологическа и социална. Той е изкушаван от дявола, привличан от бога, по-лесно му е да живее в плътта, но истината му е в духа. В своя чудесен поетичен откъс *Коста оживя*, посветен на приятеля му, писателя Константин Петканов, и писан в негова памет, Бешков дава израз на преклонението си пред духа. Човекът не е само дух, но той е човек, защото в него има дух, духът е човешкото у човека и това, което го отличава и противопоставя на останалия свят. Човек може да мисли и с това е по-велик от цялата вселена, с това я превъзхожда и побеждава. Наистина неговото поражение е в плътта, тя е временна и тленна, но духът му е вечен, останеното от него е вечно, а то е истинското и човешкото. Коста е умрял, но едва сега е истински жив, защото се е освободил от оковите на плътта. Неговото мъртво тяло го наподобява, но това не е той, няма я жизнеността, одухотвореното, няма го човекът в тази мъртва маса. „Ето, аз надниквам в тая безжизненост — в нея няма нищо! Значи това безжизнено тяло е гробът на Коста, в който той е бил погребан цял живот до тоя ден. И тоя гроб за първи път е празен, и Коста — за пръв път е излязъл от него.

Коста оживя, Коста възкръсна из мъртвото тяло!“

Целият откъс е едно от редките поетични постижения в нашата проза — поезия и размисъл, обич и скръб, мисъл, превърната в чувство.

Човек е разпънат между плътта и духа и затова най-важният негов проблем е проблемът за свободата. Това е вечно стар и вечно нов проблем, стар почти колкото човека и нов във всяка следваща епоха, изникващ и решаван по различни начини, с различни морални аргументи. Това е вече доказателство за изключителната му важност, за неговото съдбоносно значение. Ако най-човешката характеристика е осъзнаването на свободата, то нейната загуба или завоюване е въпрос на живот и смърт, въпрос, който не може да бъде подминат.

Вероятно няма по-сложен морален и етически проблем от този за свободата. От древногръцката мисъл и ранното християнство до класическата немска философия, от Достоевски до съвременния екзистенциализъм — свободата винаги е била в центъра на теоретичните и художествените усилия. Решавана умствено или практически, осъществявана като теоретична или реална революция, тя е може би най-постоянното присъствие в човешкия живот — индивидуален и социален.

Бешков разглежда свободата в два плана, които условно могат да бъдат наречени хуманитарно-абстрактен и социално-конкретен. Първият е по-скоро израз на неговото веруване човек на изкуството. Свободата е само в изкуството, то е истинската сфера на духа, в него човек може да бъде това, което е и което иска да бъде. Човек е дух и затова изкуството като духовна дейност е неговото истинско убежище. В живота има само ограничения, там е сферата на плътта. *Ars longa, vita brevis*. Изкуството е вечно, животът е кратък. Животът ни притеснява и съсипва със своите ограничения, със своите мъки и страдания. И в най-обезпечения живот има несигурни моменти, и най-щастливият човек е бил понякога нещастен. Нешастието и ограничеността на живота идват и от малкото време, което ни е дадено. Какво може да направи човек в този мизерен къс време, отпуснат му от природата? Струва ли си да хвърля всичките си усилия в надпревара с живота, след като е ограничен от плътта? Защо да пилее страстите и волята си в пряка борба с плътта — та тя е по-силна от него, — когато може да ги отдаде на истинското си човешко призвание, на духа и изкуството, и с това да бъде победител. Изкуството и духът са вечни, само те могат да осигу-

гурят безсмъртие на човека, само в тях и чрез тях може да бъде оставена трайна следа. И от съзнанието за тази следа, за извършеното и обезсмъртеното в духа идва радостта на човека, гордостта му, че е надмогнал смъртта и ограниченията на живота. „Животът е сериозен, изкуството е радостно“ (Шилер).

Изкуството е свободата на духа, истински човешката стихия, в него художникът твори, сякаш създава от нищо нещо, както Творецът създава за шест дни света и човека от пръст и вода. И както Творецът вдъхва дух в пръстта и я оживява, така и художникът създава един по-различен свят, свят нов и добър, свят, който наподобява реалния, но го превъзхожда и одухотворява. „Свобода има само в изкуството, а в живота само ограничения. Погрешно и парадоксално е да гоним пълната свобода в живота, където сме роби сами по себе си, а да се ограничаваме в изкуството, където единствено сме свободни. Мъдрият човек създава ограниченията на живота и свободата на духа: приема едното и брани другото. Хората обикновено пеят за свобода, но малцина пеят като свободни“ (Ако не възлюбим). Човек трябва да знае къде е действителната му свобода и да я брани от лоши посегателства. Свободата е достойние само на човека и той не бива да отхвърля или недооценява това, което го прави човек, което го отличава от целия останал свят.

Вторият, социално-конкретният план, в който Бешков разглежда свободата, е близък до разбирането на свободата като морален императив, като субективно вътрешно изискване, като повеля, която човек сам налага на себе си и сам се задължава да я спазва. Неуместно би било да се търси в това разбиране на Бешков заимстване от по-раншни морални учения. Твърдението му, че е християнин (*Разговори*, 21), няколко години преди смъртта му, би трябвало да се разбира в по-общ смисъл като противопоставяне на всяко зло, на всяко насилие над изконното човешко право на свободна воля. То е по-скоро израз на отрицание на злото, отколкото изява на позитивна позиция. Християнският нравствен закон е закон на любовта към бога и ближния (*Римл. 3, 27*) и е още съвършен закон на свободата (*Гал. 4, 26*), тя се основава върху любовта. Друго сходство е с Кантовото разбиране за практическата, моралната свобода, която се основава на категорическия императив, основния нравствен закон — „Постъпвай така, че максимата на твоята воля да може винаги да важи като принцип на едно всеобщо законодателство“ и оттук „практическата свобода би могла да се дефинира и чрез независимостта на волята от всеки друг освен от моралния закон“.

Влияния не са изключени и могат да се търсят различни корени на Бешковите мисли за свободата, но по-вероятното и по-правдоподобното е, че те са плод на личен житейски и творчески опит. Неговото разбиране за свободата в социален план е земно и изстрадано през годините. Не на последно място то се основава и на проникновеното му осмисляне и вживяване в българската национална история.

Свободата за Бешков е единственият достоен обект за изучаване. Човек „трябва да изисква максимум от себе си и по-малко от другите. В това се състои свободата. Най-великият закон, по който трябва да бъдем съдени, е законът за свободата. Но да бъдем съдени, не оправдавани. Това е свободата — да се натоварваш сам повече, отколкото да товариш другите! В този смисъл няма защо да чакаш други да ти я дадат“ (*От свободата до ... Свободата*). Свободата е задължение и ако човек не знае това, няма право да я иска. Тя е морален дълг, който човек сам си определя и си налага да го спазва. Свободата е кръст, който не всеки може да поеме. Да искаш максимума от себе си и по-малко от другите и заедно с това да си готов да бъдеш съден: изпълняваш ли вътрешната повеля или не — за това се иска смелост и постоянство, борба за доброто и стоицизъм пред злото. Това не е свобода на човека, „осъден

да бъде свободен“, това е свобода — вътрешен дълг и повеля, непрекъснато служене на хората.

Свободата е безценно благо и само народ, който е я загубил, може да осъзнае истинската ѝ цена, да се бори за нея, за да бъде достоен да я има. „Аз мисля, че нашите деди и прадеди преди Освобождението са разглеждали по-сериозно проблема за свободата. Затова с всичко, което са написали и извършили за нея, са по-ясни и убедителни, отколкото празните думи за свобода. Резултатите и гордостта от така разбраната свобода са по-трайни и по-полезни. Левски е кристално ясен“ (*пак там*). В последна сметка националната и социалната свобода е определящата свобода, тя е реалният и жизненият проблем на свободата, без нея не може да има никаква истинска свобода.

Човекът е човек, защото може да мисли и, мислейки, да чувства — с това той превъзхожда цялата природа. Човекът е единственото същество, което се стреми към безсмъртие, към увековечаване на своя труд и постижения, към живот в духа. Но този живот в духа, стремежът и целта на човека е зависим от живота в обикновения смисъл на думата. Това е простото и реално благо, дадено на човека. Без него той не би съществувал. Животът носи мъки и страдания, но той е нашият дял, това, което познаваме, на което се уповаваме и в което вършим всичко. Раждането е велико щастие, защото, макар то да води към смъртта, това е даденото на човека. А смъртта е изпълнена с тайнство, с неясни предчувствия за страшното и отвъдното. Смъртта е постижима и непостижима за човека, тя е негов дял и неизбежен път, всеки я постига и тя идва при всекиго, но е непостижима за ума, защото е край на всичко, а нищото е бездна, в която няма ни живот, ни дух.

„Пред един мъртвец се смирява целият жив свят. Той го покрива с цветя, с чист поглед и сълзи, с каквито не дарява и най-любимия певец. А този — нито пее, нито говори, нито знае за теб. Мъртвия не хулят — плачат за него. А живия хулят и плачат от него! Непостижима за ума е силата на мъртвия — с него умира всичко земно у нас“ (*Какво видях приживе*). „Смъртта е такова нещо, че човек не знае откъде да я погледне. Погледната извън предполагаемия ѝ дълбок, тайнствен смисъл, тя е грозна, неприлична и досадна — особено ако нямаш задължението на гробарите и на тия похватни жени, които подреждат с усърдие и удоволствие мъртвеца“ (*Коста оживя*). Смъртта е неизбежният край. Но за края не бива да се мисли. За Бешков мисълта за смъртта поражда подчинение и сковава човека. Този, който не мисли за нея, изживява по-достойно и пълнокръвно дните си. Смъртта е отвъдното и тя не бива да има място в живота. Човек трябва да знае, че идва смърт, но да не се бои от нея, защото това го прави роб на себе си и на другите. Това не е страх от смъртта, напротив, това е начин тя да бъде надживяна. Животът е действие и борба и само спокойният в себе си човешки дух може да му устои. Трябва да се мисли за живота, а не за смъртта, само така тя може да бъде победена.

Мисълта за живота не е нищо друго освен вяра в неговия смисъл, в смисъла на човешкия живот, вяра в определени ценности, в човека. Вярата ни крепи и дава сили да живеем и да умираме, да се трудим и веселим. Човешкото познание и поведение е така многообразно, толкова много гледища и теории, противоположни една на друга, има на този свят, че е нужна и вяра, която да ни подкрепя в избора, която да ни убеждава, че сме на прав път. Човешкият живот, макар и наша единствена ценност, сам по себе си е проблематичен, двусмислен, той започва от нищо и завършва в нищо. Но ако това се приеме за жизнена позиция, то животът става безсмислен, нищо няма стойност. Човек е устроен така, че да вижда смисъл в това, което прави, безсмислието, липсата на вяра руши моралните му устои, а без тях човек се изражда. „Вярвам, защото е аб-

сурдно“, казва Тертулиан. Разбрана буквално тази мисъл опровергава себе си, става безсмислица. Но разглеждана по-широко, показва необходимостта от безпрекословна вяра в нещо, което да бъде стожерът на живота. Днес се вярва в едно, утре в друго, днешното отрича вчерашното и утрешното ще отрече сегашното, но това не отхвърля вярата и необходимостта от нея. „Аз трябва да повярвам в моето оздравяване и то толкова по-силно да повярвам, колкото то е по-невъзможно. Защото не нетрайният живот е ценен; нито смъртта, за която никой нищо не знае, а вярата. Тя отменя смъртта и превръща живота във вечност. . .“ (*Вярата*).

Много моралисти преди Бешков, а и след него са разглеждали по различен начин мъжа и жената. И това е напълно естествено. Мъжът и жената заедно правят човека, те са различни. Без да се отива до вулгаризаторство, трябва да се отчита тяхната различна биологична природа, която определя не толкова различните социални функции на жената, но в голяма степен предопределя нейния вътрешен мир. Тя е нежната и слабата страна на човека, мъжът е грубата и активната, тя е плътта, той — духът. Жената, казва Бешков, предпочита да получи любов, ласка, нежност, но и за тях не благодари в сърцето си, защото приема, че те са нейни, че тя ги е причинила у мъжа, поради което не тя, а той трябва да ѝ благодари. Тя ражда и в това е нейната сила, могъща като силата на природата. „Изобщо тя не се чувства с нищо задължена към мъжа, дори и към бога, защото като го роди във Витлеемските ясли, сметна во веки задължен неи. . .“ (*Една от моите шегу*). Само безумен, продължава Бешков, може да обвини жената или природата, тъй като те са утробата на света. Разумно е обаче да се пазиш и от природата, и от жената. Те не са нито подсъдни, нито виновни. Умението на жената да измамва се равнява по сила на природата. То е сякаш естествено, невинно. Затова на нея не бива да ѝ се вярва — обичай я, любуйвай се на нейния чар, прелест и всеотдайност, но не ѝ вярвай. „Именно — обичай я като свободна и безпределна измама: това е достойнството и силата ѝ! Тя ще: те обвие и включи в себе си. както вселената атома; ще те роди отново, за да ти стане майка, а ти — неин син, който си я оплодил. Всички синове съществуват, преди да са родени — те преминават през женските утробы, за да превърнат женския човек в майка. . . Не забравяй, че всяка жена е твоя майка, твоя съпруга, твоя сестра и твоя дъщеря едновременно, а ти — неин син по плът и баща по дух“ (*Светът на жената*). Бащата според библейската образност е логосът, който се проявява в сина, а в проявения свят има само майка и син.

С разбиране и любов са написани мислите на Бешков за жената, без онова крайно разголване, което стига до отрицание. Особено тези за жената-майка. И тук, както при мислите му за свободата, жената е разгледана абстрактно, но и конкретно-социално — вторият начин е за българската жена-майка, за жената от народа. Тя е вече нещо свято. Тук майката е грижа и успокоение, състрадание и всеотдайност (*Денят на майката; Рождение*).

Голяма част от живота на Бешков преминава във време на военно напрежение и на най-голямата касапница, която познава човечеството — Втората световна война. След нея идват годините на ново военно напрежение, периодът на „студената война“. Оттогава са мислите му за мира и войната. Като убеден и действителен хуманист Бешков ненавижда войната и благославя мира. Мирът е синоним на живота. Той стои над всичко: труда, свободата, творчеството, социалната правда, раждането, любовта и естествената смърт. „Във война човек не живее, а едва успява да остане жив.“ „Имам странното убеждение, че войните започват от страх! Хитлер беше един дързък страхливец, който нанесе огромни пакости на света, но истински унищожи само себе си“ (*Мирът ще*

ни брани). Войната е зла и безнравствена, щом не брани мира, културата и свободата. „Войната е отпаднала от повишеното нравствено съзнание — тя е една грозна и зла дума, която опустошава човека така, както войната унищожава света. Дали я прокламираме с думи или я водим — престъплението е едно и също“ (*Загубен мир няма*). Тези думи имат рядка и силна актуалност. За моралиста и хуманиста Бешков няма по-голямо зло от войната. Никакви доводи и аргументи не могат да я оправдаят. Тя е престъпление от началото до края, престъпление срещу най-святото у човека — неговата свобода, тя е израз на ниско морално съзнание и срещу нея трябва да се борим всички, ако ценим живота и уважаваме себе си.

Ако човекът е висшето създание на този свят, негов плод, но и негов субект, преобразовател, ако неговата свобода е най-ценното му достояние, то мирът е онова благо, онова надеждно състояние, което дава най-добрите условия за развитието и изявата на човека. В наше време войната е нравствен анахронизъм, деградация на моралните ценности — това е дълбокото и изстрадано убеждение на Бешков. В мира е спасението на човечеството, това благо, което може и трябва да бъде постигнато.

III

Не са много по количество мислите на Бешков за българския национален характер, за морала на българина, за българската национална история. Но и те са достатъчни, за да очертаат едно проникновено виждане, вживяване в българското, което е било необходимо не само за неговото творчество като карикатурист. То има собствена цена. Плод е на неговите наблюдения и терзания, на усилията му да разкрие общото и специфичното в историческото развитие на народа ни, да хване характерното, да го покаже и обясни. Тези Бешкови мисли са също предимно афористични, изказани са в кратка, понякога алегорична форма. Те са синтетични, но това не пречи да бъде схванат смисълът им.

Бешков не е имал амбицията да бъде народопсихолог, да изследва пространно и обстоятелствено проблеми на морала и характера на българина или да прави философски проучвания върху националната ни история. Неговите разсъждения не са като тези на Захари Стоянов, Иван Хаджийски или, от най-ново време, на Ефрем Каранфилов. В тях по-скоро има нещо общо с мислите на Емилиян Станев за българската история, за нейните повратни моменти, за тяхното значение, за сложните и противоречиви пътища на българския дух. И Бешков като Емилиян Станев повече синтезира фактите, премисля ги, философствува върху тях, склонен е да вижда общото, типичното, да прави синтетичен портрет на проблема. Такава е неговата нагласа, такъв е стилът му. От един художествен факт като „Бай Ганьо“ на Алеко Константинов той прави философска картина, разрез на следосвобожденското българско общество, разкрива корените на този таен и явен, балкански и нашенски феномен, по един свободномислещ критически начин слива идеалното и реалното, художественото и житейското, за да разкрие нещо характерно българско.

Малко са дейците на българската духовна нива, които като Бешков проникновено, но и страстно, с ума, но и със сърцето са навлезли в дълбините на българската история и българския характер. Бешков не е историк или учен-психолог по професия, но той е моралист и художник по призвание и често именно хора като него навлизат по-дълбоко в същността на нещата. Той не си служи със специален научен апарат, не използва никаква конкретна методика, а като поет интуитивно хваща истината и с няколко само изречения я изразява. Поетите, казват, са проникатели и пророци и Бешков е един от тях. Той не разсича сухо и академично историята и морала на българина, не го изследва педантично и

цялостно, той ги усеща със сърцето си, душата му страда и се гордее, мрази и обича и доброто, и лошото, което сме ние. Бешков умее да се удивлява и възхищава от нашата недалечна история, да вижда възвишеното и многозначителното в нея, да я опоектизира и да ѝ се поклони. Тя и народът, който я е създал и изстрадал, заслужават това.

Странна е българската история. Възходи и падения, небивал разцвет и най-страшен погром. Земя, открита за различни културни влияния, наследница на траките и древна Елада, на Византия (*Разговори*, 7). Земя, върху която е създадена една от първите средновековни държави в Европа и първата славянска държава. Земя, в която се разпространява и утвърждава славянската писменост, словото, без което не биха съществували нито славянини, нито българин; словото, което е начало без край, защитило славянството от посегателства и утвърдило го в световната история. България е забележително средище на културата, мост между Византия и православно-славянския свят и заедно с това е земя-страдалчица, съхранила и запазила от унищожение през дългите столетия на робството своя народ.

Дългите години на турско владичество задържат националното развитие, нанасят непоправими щети върху тялото и духа на майка България. Азиатският дух на османската стихия, нечуваната тирания, при която оскотява всичко човешко, застиналото време на безкрайни издевателства и гаври принуждават българина да се затвори в себе си, да мисли само за опазването на живота си, да се страхува и недолюбва всичко чуждо и несигурно. Деформациите са значителни, те са станали част от характера, от начина на поведение и действие. Те не са вечни — кое ли е вечно на този свят?, — но те трябва да бъдат показвани и оголвани, трябва да се пипне с пръст в раната, да се знае болното място — само така може то да се лекува.

Българинът, човекът от народа, казва Бешков, не се интересува от обективния свят. Когато основната цел на човека е да оцелее през вековете, той е предимно зает със себе си, другото би било лукс. Неговата надежда е, че би било възможно животът му да не зависи от другите. „И се е превърнал през вековете в крепост, където не са проникнали лъчите нито на християнството, нито на хуманизма. Той наблюдава през малкия си отвор, но това е само предпазна бдителност по отношение на врага, когото единствено познава.“ Може да наблюдава остро, но не за да научи нещо, несвързано пряко с живота му, не да се обогати, а да запази живота си. Затова за него знаещият е хитър, какво би било познанието, ако от него няма полза, ако не е превърнато в хитрост? Хитростта е начин на живот, грижа за себе си и оцеляване, тя е оползотворено познание, нужно само на този, който го притежава, а не на другия. „Другият е врагът“ (*Метаморфози на познанието*). Смыслът на неговото познание е да опази себе си. Затова то е наказателно, отбранително и враждебно: „Ти знаеш ли ме кой съм?“; „Ще те науча аз тебе!“ „А когато му прикажат за неща, които са извън неговите интереси и не го застрашават непосредствено, той казва: „Зная ги аз тия работи!“ Тук пък чрез „знанието“ той изразява пълно пренебрежение към него, а и убеждението си за непотребност на знанието“ (*пак там*). Българинът брани своето и се пази от чуждото. Това го прави боязлив, завистлив, присмехульник и одумвач — „той не допуска и у другите възможност за познавателно отношение с добро намерение. Затова и спуска димна завеса, която затваря пътя за познание и общение“ (*пак там*). Такава е и поезията му — обективна, с неизживяна епическа пластичност, с проста и силна образност, още природна, външна, без задълбочено субективно разглеждане. Дъщерята е тополя, воловете — синове, синовете — облаци и гълъби. В нея няма психологически терзания. Навътре в душата не се навлиза.

Българинът проклита и рядко благославя. Така го е научил животът. Кълне властници и насилници, близки и далечни, бранейки честта или доброто си. Кълне

водата, която отвлича имота или децата му, слънцето, което го жари, къдне дори моминската хубост, която е пагубна. „Почти цялото слово на българина е клетвено, убийствено и загробващо човека. А из него като ружите и синята метличина в нивите звучат със сила редките думи на надеждата и радостта“ (*Проклинаме и благославяме*).

Българинът възхвалява или отрича, въздига в небесата или хвърля в ада. В този смисъл е себичен, липсва му мяра. Увлечен по нещо, „става по-католик от папата“, намразвайки нещо, което не му допада или не разбира, го отрича изцяло, за него то не струва нищо. „Може да отрече със същата леснина, както и да възхвали, но не може да направи и едното и другото, което е в същност изкуството. Това прави Шекспир. Единствено той го прави вдъхновено, безмилостно, могъщо и жертвено едновременно. Ние нямаме тази мяра. Ние псуваме ожесточено или хвалим до втръсване“ (*От свободата до...*, с. 106).

Особено ме вълнуват трима герои, казва Бешков: чистият Том Сойер, трогателният Дон Кихот и мъчителният Бай Ганьо. Трудно може да се намери подобро определение. Бай Ганьо е наистина мъчителен. Той е и литературен образ, и жив герой, плод на конкретно-историческата обстановка след Освобождението и изразител на някои мътни страни от българския характер. Нещо повече, Алеко е предусетил бъдещето на Бай Ганьо, описал го е в началото на пътя му и неговият герой побърза да си отмъсти, надявайки се, че с това ще скрие истината за себе си. Но истината не може да бъде скрита, поне не трябва. Всеки носи по нещо от Бай Ганьо у себе си и единственият начин да се отърве от него е, като го надживее. „Рождението на Бай Ганьо е едно очищение на самия Алеко, което прерасна в жертва. Алеко, като се освободи от Бай Ганьо, освободи и нас от него“ (*Мъничкото условие: да не губим чувството за срам*). „Бай Ганьо не е измислен литературен герой, не е и символ, а един действителен човек от плът и кръв; между прочем — една политическа издънка на робството и злонравиято — убиец, когото прокурорът не може да улови, тъй като Бай Ганьо е и прокурор, и на власт, и в опозиция...“ (*Двубоят Алеко — Бай Ганьо*).

Но всеки народ има освен сенчести и светли страни в характера си. Всеки народ има герои, които по особен начин са израз на най-доброто в него, стават еманация на духа му. Дългите години на мъки и страдания, на кръв и опустошение родиха и своите смели синове, заели места в пантеона на нова България, измили срама и униженията, венчали се със смъртта, за да бъде утвърден свободният живот. Те са нашите герои, нашата гордост и обект на преклонение. Те са символите на възвишеното и доброто, на себеотрицанието и саможертвата. Човек трябва да има живо и силно историческо чувство, усет за великото и поетичното, за да може наистина да проникне в същността на подвига на тези герои. С въодушевление и преклонение, по бешковски сбито и силно са написани кратките есета за Ботев и Димитров, словата за Левски. „Без Ботев няма България! „На тая робска земя“ той стана небе, което я огрява и оплодява — самата нея и свободния дух на тия, които я работят.

Той не пожела да направи повече, защото наистина няма по-велико от това — да оплодиш народа си, да превърнеш въздишките му в стих, плача му — в песен и страданията му — в подвиг и саможертва!

И в най-облачните и бурни дни българската земя ще има своето слънце — Ботев!“

Ботев е поезията и революцията, единството на словото и действието. Времето все повече ще го възвеличава, потомците все повече ще го въздигат. Младостта и отричането от земното му осигуриха безсмъртие, той дойде да ни освободи, а направи всички ни свои роби с непостижимостта и величието на подвига си. „Ботев при онемялата и заглъхнала земя на дедите ни, насели я и я ожени за веко-

вете, изяви българския човек, даде му път за изминаване, определи съдбата му и мястото му в света и историята, а с това го направи смислен за самия него и задължителен за другите народи“ (*Ботев*).

Ботев е словото на революцията, а Левски е истинският ѝ апостол. Ботев е политик и като всеки политик има своите илюзии, опиянява се от страстта на словесната полемика, той „се съпротивяваше на собствената си интуиция, която му подсказваше, че накрая ще изтене от своите. Това е интимният край на политическото начало.“ Левски не полемизира, той знае и носи свещеността на своята мисия, пророк и светец едновременно, който „вярваше в своето изповедание“. Левски най-пълно от всички се сля с народа си, носеше в сърцето си вековете натрупана мъка и страдание, по християнски се обрече на кръста на свободата, отказа се от всичко земно и чист и свят я изкупи. „Левски говори за политическо управление на България, за република, а казва: „Чиста и свята.“ Това не е политическа, а морална мярка.“ Затова той е апостол. Той се отдаде на България, обикаляше безспир селата и паланките ѝ, будеше своя народ и го водеше към новото, към свободата. Неговата вяра беше свободата, а той беше най-добрият ѝ посланик. Той се превърна в символ на нова България, която виждаше преди другите, макар и да не можа да я дочака. „Затова всички останали са герои и мъченици на изкуплението, а той — единственият *Апостол*! Не зная чия уста първа изрече тази дума, кой в божествено озарение с една дума каза всичко. Стигането до библейския ѝ смисъл е във възможностите само на един неопорочен народ — без дори да е чел Библията! Така той покри цялото човеческо време чрез един свой син!“ (*Разговори*, 2, 48).

Историята продължава, животът тече, борбата не спира. Всяка епоха създава своите герои, хората, които най-пълно отразяват истинските движещи сили, които стават техни водачи и се обричат на свободата и бъдещето. Такъв за Бешков е Георги Димитров. Истински народен вожд, произлязъл от народа и живял за него, осъзнал историческия момент и показал пътя на спасението и свободата. Малка е България, но ражда велики синове. По времето, когато фашизмът, тая най-черна и опасна ирационална стихия, се готвеше да помете света, да унищожи всичко човешко в него, се появи Димитров, огненият пророк на епохата, за да обедини всички демократични сили, да покаже опасността и пътя на борбата. „И в първата неизбежна битка на арената, пред очите на смаяния свят, се втурна един българин без паспорт — като Давид с прашката си — и хвърли съdboносна камък в челото на Голиат.“ „Цялата земя се превърна в страшен съд, в който той свърза своята съдба с тази на милионите. Това бе историческият предел!“ (*Огненият пророк*). В това е неговото безсмъртие и величие, като безсмъртието и величието на всички българи, посветили и отдали живота си на едно благородно дело — най-святото нещо на този свят.

IV

Изнущването за Бешков е истинската дейност на духа. Човек не може да живее без изнущване. Развитието на науката, техническите открития тласкат живота напред, улесняват го или го застрашават с изнамирането на модерни оръжия. Човек овладя атома, но създаде и атомната бомба. Науката и техниката сами по себе си са инструменти за овладяването на света, но те трябва да бъдат морално управлявани, регулирани, трябва да влязат в потока на хуманното. Такава е целта на изнущването — да хуманизира живота, човешките отношения, да служи на доброто, на нравствения прогрес. Изнущването не служи на себе си, това би било безпредметно, то служи на живота. Неговата сила е в разкриването на истината, в показването на явните и скритите язви на обществото, в разбул-

ването на тайната, в дешифрирането на загадките на битието, в показването на доброто. Такава е съзидателната и критическата цел на изкуството.

Природата на изкуството е субективна, творческа. Изкуството според Бешков не е просто подражание на обективния свят. То се съобразява с него, наподобява го, но не буквално, фактологически, а по дух. То се изгражда по закона, по който е създаден светът, но го е снело в себе си, изпълнило го е с нови функции и перспективи. Затова е „над закона, който променя обективния органичен свят. То е извършило и отменило в себе си промените и с живота в себе си е влязло в свободата. Затова то освобождава и нас — става вечна радост и спасение, докато ние сме тлението, промените и смъртта“ (*Изкуство, свобода, присъда*).

Изкуството черпи от действителността, взима от нея факти, те са неговият строителен материал. Но тези факти още не са изкуството, то има своя истина. От една страна, изкуството одухотворява факта, пренася го в по-висша сфера, прави го част от духовното и с това надживява неговата реална природа, като го идеализира. От друга — внася нов смисъл във факта, вече художествен, творчески, фактът става част от замисъла на твореца, получава нови функции и значение. „Това е и задачата на изкуството: да отдели истината от факта, да намери и създаде форма — трайна и нетленна. И доколкото фактът се съдържа в истината, той ще заживее в нейната нова форма и няма да погине. Изкуството, претворявайки фактите в истини, отменя естествената им смърт. . .“ (*Факт и истина*). Каквата е разликата между факта и истината, такава е разликата между живота и изкуството (*Изкуството*). Реалните персонажи в Бешковите рисунки и карикатури — селяни и граждани, клюкарки и сплетници, политици и богаташи — стават морални и характерологични типове, единичното става общо, емпиричното — духовно.

Бешков е карикатурист — повечето от неговите мисли за изкуството са мисли за хумора, смешното, карикатурата, изкуството на карикатуриста.

Човекът е политическо животно, но и животно, което се смее. Смехът е неговата отличителна черта. Само човекът се смее. Без да прави теоретически разграничения между хумора и смеха, Бешков определя смеха като човешко състояние, което обаче зависи от някаква обективна промяна в нещата. „Но за да се смее човек, трябва да е видял една неочаквана промяна в реда на нещата, в нормалния за него ход на събитията. Ако той няма установени представи и мерки за света, той ще остане чужд за промяната, за изненадата; следователно — и за смеха. Когато група хора или цялото общество има установени представи, понятия и мерки, всяка неочаквана промяна ще предизвика изненада и смях у цялото общество“ (*Карикатурата*). Смехът в този смисъл е социално, исторически обусловен. Това, на което сме се смели вчера, днес може да не предизвиква смях. Смехът като човешко достойнство е вечен, но като конкретна проява е социално-исторически зависим. Чрез него обществото се прощава най-безболезнено със своите илюзии.

За Бешков хуморът е върхната точка на служене на обществото — рожба на общественото развитие и негова върховна съдебна инстанция. С всичко може да се отегчи и разплаче човекът, но да се разсмее — само с истината и с мъдростта. Хуморът е една от най-човешките изяви. Той е критика на човека и обществото, критика хуманна, благородна, човеколюбива. Показва лошото зад доброто, но именно показва, а не заплашва и наказва. Така той е най-изчистената проява на любов. Злият не може да бъде хуморист. Хората сме като непослушни деца, все искаме повече от това, което имаме, водени от страстите и амбициите си, лъжем, преструваме се, едно говорим, друго вършим — хуморът е най-добрият път да се разкрие и ако може, да се надживее тази игра — по същия такъв едновременно детски и мъдър начин.

Хуморът е истинска обществена необходимост, признак на цивилизованост. Където го има, там има и свобода. Хуморът е умереност и затова е мярка на съществуване. Той отрича крайното като опасно и неразумно, като престъпване на границата. Показва интелигентност и разбиране на човешката природа и човешките отношения. Злото може да се поправи и с добро, това е по-разумно. Ако злото се унищожава със зло, то пак ще породи злина и така до края, до затворен кръг. Хуморът поправя, разбира и прощава. Един народ, за да се развива в социално и духовно отношение, има нужда от хумор. „Сервантес, Шекспир, Дикенс, Молиер, Марк Твен и Гогол — тези шест души са гарантирали съществуването на цели народи. И ние имаме своите майстори. Вазовият хумор например е прекрасен... (От свободата до... Хуморът—обществена необходимост).

Хуморът е свобода на мисленето и извата и затова е най-близко и до истината, и до свободата. Ако истината и свободата са най-съществените неща, околното се движи животът на човека, то хуморът е най-добрият инструмент те да бъдат постигнати. Ако познаването на истината прави човека свободен, разкриването същността на нещата чрез хумора е най-късият път до свободата и истината. Хуморът е „най-прекият и кратък път между свободата и истината“. Само народ, който не е създал хумор, не е подигрурил правото си на съществуване. „Българинът притежава много хумор, макар и малко грубоват. Образите на Кума Лиса, на Кумчо Вълчо, на Хитър Петър — са все победи на присмеха и остроумието“ (Защото съм поделил недъзите ви. . .).

За всеки истински карикатурист карикатурата е сериозна социална дейност. Чрез своята критика тя разкрива злото и порока, сочи недъзите и кризите в социалния живот. Така е и за Бешков. За да се правят карикатури, човек трябва да познава отлично механизмите на социалния живот, неговите движещи сили, характер и противоречия. А това е вече вид мироглед. Карикатурата се движи от лекия невинен хумор и дружеския шарж, през сериозния присмех и сатирата, до пълния унищожаващ и убийствен сарказъм и с това изразява позицията на своя автор. „Карикатурата, която се прави, за да ни грабне и включи в себе си, а не да я съзерцаваме, по това именно се отличава от нормалната рисунка — по своето съвсем друго пространствено разрешение. Тя не осакатява формата, а променя законите на виждането. Тя е мироглед. А само она може да промени закона, който добре го познава“ (Александър Божинов).

Основен за карикатурата е диалектическият принцип (Карикатурата). Да види зад едното другото, да разкрие зад сериозното и надутото смешното, да покаже зад възвишеното низкото, да открие зад привидното истинското. С това тя е съд над обществото и неговите пороци. Но съд по-особен, който не наказва, а показва, който превръща факта в истина и истината в изкуство. За да облекчи участието на съдения, от милост и състрадание карикатурата загрозява себе си. Кой съдия прави това? „Без това жертвено самозагрозяване, колкото и да е справедлива, карикатурата е грозна, зла и неприятна. Тя се превръща в пасквил, в клевета. Как Чарли Чаплин можеше да отрече Хитлер, ако не беше направил себе си по-смешен от него?“ (Защото съм поделил. . .). Карикатурата е най-благородната, най-почтената война, която човечеството познава, война без убийства и кръвни жертви, война на духа срещу всички прояви на злото. Тя е политическа дейност, така както човекът е политическо животно. А най-успешна е тази политическа дейност, която по мирен път променя обществото, изхвърля старото и отживялото и налага новото и перспективното. Такава е задачата и на карикатурата.

Българската култура не познава друго явление като Илия Бешков. Художник-карикатурист и мислител, моралист и мъдрец. Да, мъдрец, колкото и тази дума да е неопределена и многозначителна, защото неговото слово, кратко и афористично, дълбоко и на места недоизяснено-многознач-

по, е слово на мъдрец, слово, което респектира с вътрешната си сила и скрита обемност, с потенциалната си духовна енергия и със своята недоизказаност. Ако мъдростта е склонността и способността не само да се разбират законите на живота и неговият смисъл, но и да се спазват като поведение и житейско и художническо умонастроение, то Бешков е мъдрец. Критикуващ и разбиращ, поучаващ и опрощаващ. Човекът въпреки всичките му злини и неблагодарности е дете и най-доброто отношение към него е също като към дете — строго, но и меко, привидно заплашващо, а в същност опрощаващо. На това са способни само големи сърцеведи и хуманисти като Бешков.

В един от записаните *Разговори* (66) Станислав Сивриев съобщава за полуговитото-полуистинно признание на Емилиян Станев, че Бешковото слово е силно и точно като писателско: „Добре, че Бешков не реши да става писател. Хич нямаше да ни е лесно!“ Какъв писател е могъл да стане и дали е искал това, е трудно да се каже. Но истината е, че Бешков е не само майстор на словото — в последна сметка и майсторлъкът се учи, — за Бешков словото е кумир и истина на света. Словото е истината на нещата, истински човешкото и божественото. Ако има нещо божествено у човека, това е словото. То го отделя от природата, чрез него той властвува над нея. Нищо не става в света, ако не е изречено, казва Бешков. И не само защото в началото бе словото. Начало би могло да бъде и нещо друго, но човешкото начало е словото. Нещо трябва да се появи и разпространи, да премине от сетивното в духовното, за да стане слово, да се узакони. След това, както освобожденият от бутилката дух, да тръгне по света и светът да бъде негов. Това е словото и такава е неговата сила. И изкуството, неговата любима карикатура, се стреми към словото. Служи си със средствата на сетивното изображение, но се осланя не по-малко и на словото. Бешков ги вля едно в друго, съедини в чудесна сплав рисунъка и *словото*, за да служи на истината. На нея посвети живота си, делото си на художник и мислител, моралист и човеколюбец.